

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Németek délkeletről a háború utáni Münchenben

Stupp, Johann A.: *Das Südostdeutsche Kulturwerk und die Südostdeutschen Vierteljahresblätter. Rückschau und Bilanz. = Spiegelungen.* 7. Jg. 2012.No.1. 49-56. p.; Böhm, Johann – Popa, Klaus: *Gestörtes Geschichts- und Kulturverständnis – Zwei Stellungnahmen. = Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik.* 24. Jg. 2012. No.1-2. 199-206. p.

A keleti, délkeleti frontokról megindult hitleri visszavonulást a birodalmi határokon akár messze kívül települt sziget-németség olyan képviselői követték, akik (nem csekély számban) valamilyen formában elkölöztek az anyaországi megszállók és szövetségesek helyi ténykedése vagy propagandája mellett. Sokan, a Waffen-SS kötelékeiben, eleve a katonai visszavonulással haladtak, s a család menekült utánuk. Ugyanezekről a pontokról a háború befejezése után a megbátorodott győztesek akár vértlen tömegeiket üzték el a kollektív megtorlás jegyében. A formálódó nyugat-német politika által felkarolt menekült-csoportok egészében megértést, erkölcsi és anyagi támaszt igényeltek. Az elsőt mindenekelőtt kulturális egyesületeik támogatása biztosította. A menekült, kitelepült délkeleti-németek bázisai főként Münchenben jöttek létre, ahol annak idején a birodalmi délkelet-politika szellemi háttérintézményei is szerveződtek. Magyarországi, jugoszláviai, de főképp romániai háttérű értelmiségiek 1951-ben alapították a volt honi örökség ápolására szánt egyesületüket *Südostdeutsche Forschungsstelle* néven, mely néhány év múltán *Südostdeutsches Kulturwerk* név alatt kapcsolt erősebb fokozatra, midőn a már-már homályba vesző, a háború utáni diktatúrákban eltagadott, félretolt hagyományok irodalmi-kulturális szöveg emlékeit (utóbb már kortársi újdonságait is) széles gazdagságban közreadta. Az egyesület fenntartott orgánumot is – *Südostdeutsche Heimatblätter* (1952-1957), illetve folytatásában *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* címmel. A las-

san kutatóműhellyé fejlődő Kulturverket végül 2002-ben egyetemi intézetként, 'Délkeleti-német történeti és kulturális intézet' (*Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*) néven, a müncheni egyetem szervezetébe integrálták. Újjáalakult a negyedéves orgánum is *Spiegelungen* ('Tükröződések') címmel, elhagyva az immáron inkább roszszemlékű, egyben didaktikusnak ható földrajzi irányjelzőt.

Az új intézet fennállásának 10. évfordulója egyúttal az előzmények hat évtizedes történetét is felidézte, melynek a *Vierteljahresblätter* utolsó felelős szerkesztője, Johann A. Stupp summázó visszapillantást szentelt. Erre a megemlékezésre adott választ egy újabb keletű másik, független délkeleti-német profilú folyóirat: a *Halbjahresschrift...* kettős állásfoglalása. A szerzők ebben a *Spiegelungen* viszszatekintésének felróják a kritikátlan tapintatot vagy az óvatoskodó elhatárolódás eufemizmusát a két szervezeti előzmény eszmeileg-politikailag kompromittált főképviseelőivel és az általuk olykor később is tettenérhető szellemiséggel szemben, mint azt már a 2002. évi félszázados megemlékezések kapcsán is megtették. A vitázók későbbi nemzedékek tagjai, G. Dej és Ceaușescu diktatúrájából menekültek, egyaránt engesztelhetetlenek elődeik nemzetiszocialista eltévelyedéseivel és a kommunistákkal való együttműködéssel szemben. Orgánumukat, a *Halbjahresschrift*-et a szovjet blokk lebomlásának előszelében indították (1988), utóbb a komplex totalitarizmus-kutatásnak elkölözett berlini Kelet-Európa Központtal (*Osteuropa Zentrum Berlin*) együttműködésre lépve.

A kritika tárgyává tett publikáció előljáróban „néhány pontosítást” ígér, de lényegileg nem kíván változtatni a tíz évvel azelőtt megrajzolt képen. Ugyanakkor a „pontosításokban” foglalt foltokra is inkább csak mentségeket keres. Az osztrák származású, de Magyarországon indult Fritz Valjavecet (1909-1960) illetően, aki a német birodalmi terjeszkedésnek alájátszó „délkelet”-kutatás vezető alakjává lett, majd az 1951-es alapítók közé tartozott és vezető pozíciót is nyert, például azt tudjuk meg: környezete számára mindvégig ismeretlen maradt, hogy a háború alatt az SS-biztonsági szolgálat (SD) tisztje volt, ami viszont későbbi szereplését és tudományos eredményeit, úgymond, semmiben sem terhelte. Arról egyébként, hogy újabban napfényre került érintettsége gyilkos

akciókban is, már szó sem kerül. Valjavec pályáját – kritikus megvilágításban – több publikációjában nemcsak Norbert Spannenberg, de már előtte is a jelen társhozzászóló Klaus Popa (*1951) elemezte.¹

Stupp visszaillesztése hasonló más esetekben is hártja a felelőséget: „nem tudunk róla”, és tevékenységükre nem vetett árnyat az előzmény. Mindenki előtt ismert lehetett ugyanakkor a Bácskából elszármazott Franz Hamm (1900-1988) előléte, aki a 30-as években a jugoszláviai „népinémet” mozgalom, 1941 után a magyarországi Volksbund egyik vezető alakja volt, a Szálasi-érában az összekötő szerepét vitte Basch Ferenc és a „nemzetvezető” között. Hamm 1945 után a menekültgondozás szervezési feladataiban tevékenykedett, a szövetségi kormány megfelelő minisztériumi osztályán is működött, s már csak ez okból jogos várományosa lehetett a Forschungsstelle, majd a Kulturwerk elnöki tisztének, amit azután bő két évtizeden át viselt. Stupp beállításában a német kapitulációt megelőző múltjukkal ismert szereplőkhöz a kollegák úgy viszonyultak, mint jó ideig általában a közvélemény: a múltat nem firtatták, mint a későbbi kitelepülők kommunista pártmúltját sem; mindenki beérte a felszíni játékszabályok betartásával. Visszaillesztésében feltétlenül a javukra írja a fokozatos szemléletváltást a „népiségről” a nyelvi dimenzióteljességre (70-es évek), ami a németzsídó írók és az ő léttapasztalataik elfogadását jelenti.

*

A Halbjahresschrift részéről fő hozzászóló: Johann Böhm (*1929) alapító-főszerkesztő, történész. Még a 60-as évek végén távozott Romániából. Böhm a náci-német úttévesztés gyökeres kritikájával közelít a délkelet-német régiók egykorú beltenyészetéhez.² Az adott időtávlatból a történész szigorával kezeli a menekült-körök szóvivőinek helyzetüket, hidegháborús-„revansista” szerepjátását, amivel háború alatti és előtti viselt dolgaikat leplezik, s az „üldözött” státusz kikezdehetetlen au-

¹ <http://www.zinnenwarte.de/Transsylvania...>, 2001; 2012.

² *Das nationalsozialistische Deutschland und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1936-1944*, 1985; *Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS*, 1990; *Hitlers Vasallen der Deutschen Volksgruppe in Rumänien vor und nach 1945*, 2006; stb.

rájával övezve akadályozzák az elfertőződött örökség eszmei tisztázását. Sorra veszi a szóban forgó alapítványi intézmény számos vezető vagy beosztott munkatársát, alig talál közöttük semleges múltú személyiséget. A legélesebb kritika a brassói Heinrich Zillich (1898-1988) kapcsán éri Stupp elhallgató-szépítő taktikáját. A maga idejében nagynevű író, költő és publicista becsületes kezdetei után a „hősi” mítoszra váltva a hitleri Németországot dicsőítette, 1959-től mégis két évtizeden keresztül vihette főszerkesztőként a Vierteljahresblättert. Stupp maga sem tagadhatja Zillich kétes, korábbi elkötelezettségét, legfeljebb enyhíteni igyekszik azzal, hogy antiszemitizmusát utóbb (ha igaz) levetkezze, erre utal legalább is a bukovinai mártírok és túlélők műveinek bebocsátása a folyóiratba. Zillichnél és társainál az új diktatúrák igájában továbbélő német nyelvi-etnikai kisebbségek irodalmi megújulás-kísérleteinek szemellenzős elvetése, lefitymálása is beletartozik a képbe, amit szörmentén Stupp is érint. Böhm a maga Zillich-protréját egyébként a Halbjahresschrift 2003-as évfolyamában közölte.

Böhm Stupp való vitája nem új keletű: felidézi, mint védte akkor is a „mundér” becsületét a Vierteljahresblätter-szerkesztő, amikor a 'Dunamenti-sváb bibliográfia' 1935-1955-re kiterjedő alapkötetéről volt szó. E tárgyban a történész felhívta a figyelmet a gyűjtési anyag tisztázatlan indíttatású megkuratálására, sőt, eme anyagrészt megsemmisítésére. Böhm a délkelet-német személyiségekre nézve terhelő, kompromittáló tételeket sejtette mögötte, a mesterkedést a Kulturwerk élén álló Franz Hammnak, illetőleg a szakértőként bevont, nagy apologétaként ismert, az innsbrucki egyetemen pozíciót nyert erdélyi Karl Kurt Klein-nak (1897-1971) tulajdonítva. A mű tízévi herce-hurcát követően csak 1966-ban jelenhetett meg, a bibliográfiai anyagot szüretlen formában összegyűjtő és feltaláló Anton Scherer (*1922) pedig szinte fekete báránnyá vált a közreadók szemében. A „honfitársi” cenzúra működését a történész saját munkája kapcsán is visszaidézi: a náci aknamunkával szembemenő, működésében végül ellehetetlenített erdélyi szász evangélikus püspök, Viktor Glondys naplójának³ kiadása során maga a német szövetségi kormány hivatalnokai lépett fel (nyilván külön megkeresésre)

³ *Tagebuch – Aufzeichnungen von 1933 bis 1949*, 1997

– adott, kényes személyi vonzatú helyeken – szövegkurtításra vonatkozó igényekkel.

*

Kiegészítő megjegyzésként: J. Böhm kritikája a mai Intézet és új orgánumának munkáját nem érinti, nem is érintheti, lévén hogy mindkettőnek az élén a tudományos objektivitás és a világnézeti demokracizmus vele egyívású képviselői állnak. A múlt problematikus emberei mára visszaszorultak vagy nem is élnek. A negatív megvilágításban talán meglevő érdemeik is elsikkadnak. Többnyire még várat magára következetesen tisztázó, ugyanakkor – Böhm és társa részben egyoldalú tállalásával szemben – kiegyensúlyozott bemutatásuk.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGI POLITIKA

Az észtországi „hontalan” oroszok késlekedő integrációja

Gruber, Denis: Esten, Russen und die estnische Staatsbürgerschaft 1992-2012. Der nur langsame Rückgang der Staatenlosigkeit in Estland. = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 61. Jg. 2012. No. 4. 566-601. p.

Észtország a két világháború közötti nemzeti szuverenitás rövidre szabott idejét követően 1991-ben szabadult a szovjet kötelekekből. Nemzetpolitikájára nagy súllyal nehezedett az orosz nemzetiségű lakosság egyharmadnyi aránya, amely döntően az 1945 utáni szovjet iparosítással és a közigazgatás szovjetizálásával kiváltott orosz betelepedés révén alakult ki. Az orosz kisebbség létszáma a szovjet korszak végére elérte a 450 000 főt, miközben a háború alatt és a súlyos megtorlások során megtizedelt etnikai észt lakosságszám az 1 milliós szint alatt maradt (a kivándorol tömegeket nem számítva). Ezzel a három balti állam közül Észtország mondhatta magáénak a legmegterhelőbb kisebbségi arányt. A szuverenitásért küzdő nemzeti népfront domináns nacionalista-konzervatív szárnya már jó előre hathatós megoldást keresett: 1989 elején mint szimbolikus aktust elindította az észt Első Köztársaság még élő (akár ha orosz származású) polgárainak vagy ezek leszármazottainak összeírását azzal az elgondolással, hogy az összesített, majdan jogerőre emelendő névjegyzék alapján a szovjet időszakban betelepedők köre kiszűrhetővé váljék. Az önkéntes regisztrálásra történő felhívásnak a polgárok tömegesen eleget tettek, legfeljebb kisebbségi vonatkozásban egyeseket elkerülhettek az összeírások.

Ezen a regisztráción alapult az 1992. év februárjában elfogadott állampolgársági törvény, amely a kétharmadnyi észt etnikai lakosságot fogadta be az új állampolgárságba – 80 000 nem észt, zömmel orosz lakossal (köztük 5000 óhitű pravoszlávval) együtt. Ezzel egyelőre egyetlen tollvonással hontalanná vált az 1940. év júliusától betelepedett orosz